

ՊԱՐՈՒՅՐ ՄՈՒՐԱԳՅԱՆ

«ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՊՂՆՁԷ ՔԱՂԱՔԻ»
ԶՐՈՒՅՑԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ՎՐԱՑԱԿԱՆ ՊԱՏՈՒՄՆԵՐԻ
ՈՒ ՆՐԱՆՑ ՓՈՒՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅԱՆ ՇՈՒՐՋ

Հնդկական ծագում ունեցող «պատմությունների» կամ «գրույցների» մի քաղական ստվար շար վաղ միջնադարում, ուղղակի կամ միջնորդավորմամբ, անցել է պարսից գրականության: Հետագայում, հատկապես խաչիֆաթի տիրապետության շրջանում, «պատմությունների» այս շարքը թափանցեց արաբական, ավելի ճիշտ՝ արաբալեզու գրականության մեջ: Մասուլդ վիայակոչել այն խմբագրությունը, որ հետագա տարրերակումների նյութ դարձավ՝ հնարավոր չէ: Նախ, ավելի հավանական է բանավոր փոխանցումը, իբրև «շրջիկ թեմաներ» և ապա՝ պատումներն այնքան շատ են, որ սկզբնատերքատի հարցը նկատելի խճճվում է: «Արդ Ջաֆարի», «Փիր Փահլուլի», «Պղնձե քաղաքի» պատմությունների շարին պատկանող «Գիր հանելուվի» (կամ «Հարցմունք աղջկան բնդ մանկան») գրույցն, օրինակ, իր զուգահեռություններն ունի մի շարք ժողովուրդների մոտ, այդ թվում նաև՝ հայերենում ու վրացերենում: Մյուսների առումով այն խիստ մերձ է առևտական «Беседа трех Святителей» պատմությանը¹: Մինչդեռ վրացական թարգմանության կամ պատումի հիշատակարանի համաձայն այն թարգմանվել է Թեյմուրազ արքայի կողմից՝ հունարենից²: Պրոֆ. Մոչուլսկին փորձեց գտնել վերոհիշյալ առևտական պատումի հունական սկզբնաղբյուրը³, որով կլուծվեր և նրա՝ վրացականի հետ ունեցած մերձությունը: Նա վիայակոչում է Վիեննայի արքայական գրադարանի XII դարին պատկանող մի գրչագիր, որ 19—31 հարցերը նոր կաակարանին վերաբերող թեմաների հետ են առնչվում, մինչդեռ վրացական պատումում հարցերը միայն Հին կաակարանից են: Նույն գրույցի լատինական երևի խմբագրությունն ունեցող տերքատերի համադրումը ևս չիօթեց վիճակը և մինչև այժմ սկզբնատերքատը կարող է ճշտման⁴:

«Պղնձե քաղաքի» պատմությունը արաբական գրականությունից փոխառվել է մի շարք լեզուների, այդ թվում նաև՝ հայերենի ու վրացերենի, ուղղակի տարրերակումներով: Հայագիտությանն այժմ հայտնի է «Պղնձե քաղաքի» երեք տարրերակ: Հնագույնը, որ 1958 թ. հայտնաբերվեց ու հրատարակ:

¹ Тихонравов, Н. С., Памятники отречен. русск. литературы, II, М., 1863. էջ 429—432.

² Хаханов Ал. С., Очерки по истории груз. словесности, вып. I, М., 1895. էջ 175, ծան. 1.

³ Мочульский, Следы народной Библии в славянской и древнерусск. письменности, Одесса, 1893 г.

⁴ «Հարցմունք աղջկան բնդ մանկան»-ի հայկական պատումները ավելի սերտ են առնչվում վրացական տարրերակին:

վեց Ն. Ակինյանի կողմից, վերաբերում է X դարի վերջին տասնամյակին: Ն. Ակինյանի նկարագրմամբ՝ Հոսմի ս. Վլասի հայոց հյուրանոցի № 33 գրչագրում հիշյալ «զրույցները» ներխմբված են մի խորագրի տակ. «Զրույց եւ խաւար առաջի թագաւորացն եւ իշխանացն, զոր թարքմանեցին Դաւիթ Կուրոպաղատին՝ ի հայ լեզու ի տաճիկ լեզվէ»⁵: Խորագրի առաջին մասը որոշ է (արքունիքում «ի գվարճութիւն» թագավորաց ու իշխանաց պատմելու համար)՝ բայց ինչպե՞ս հասկանալ «զոր թարքմանեցին Դաւիթ Կուրոպաղատին» արտահայտութիւնը: Ակինյանը մեկնում է. «Այս զրույցները «թարքմանեցին» այլ եւ այլ թարգմանիչներ»: Մեզ համար փոքր ինչ կատկածելի է թվում «թարքմանեցին» բառի քերականական ընկալումը. միջին հայերենում շատ տարածված էր կրավորական «ի»-ի գործածումը, զուցէ ավելի ճիշտ կլինէր հասկանալ իբրև «թարգմանեցան» թարգմանովեցին»: Այլապէս «թարքմանեցին Դաւիթ Կուրոպաղատին» ստիպված կլինենք հասկանալ «կ» ճյուղի բարբառների ժամանակակից հոլովաւորութիւնը, որ չի կարելի նույնացնել թեկուզ իրենց նախաժիճակի՝ Տայքի բարբառի հետ: Թարգմանութեան ժամանակի հարցը սրեւ կատկած չի հարուցում, որովհետեւ Տայքում հայտնի երկու Դաւիթ կուրոպաղատաներից միայն երկրորդը՝ Դաւիթ Մեծ Կուրոպաղատը (ՋՁՅՈՏ ՋՈՐՈ ՅՄԵՆՈՅ ԾՁԼՁԾՈ) կարող էր պատմիրատու լինել. Դաւիթ առաջին Կուրոպաղատը ոչ հնարավորութեան ունէր, ոչ էլ ժամանակ «Պատմութեամբ գվարճանալու»⁷: Խոսքը վերաբերում է Դաւիթ Կուրոպաղատին (Մեծ), որ վախճանվել է 1000 թ. «չաւոր մեծի փրկական դատկին»⁸:

«Պղնձէ քաղաքի» երկրորդ հայերեն թարգմանութիւնը, գրչի հիշատակագրութեան համաձայն, կատարվել է XIII դարի առաջին քառորդում՝ Առաքել վարդապետի կողմից⁹: Բանասերներից շատերը, մեր կարծիքով իրավամբ, այս Առաքել վարդապետին նույնացնում են Առաքել արեղա Անեցու կամ Շիրակավանցու հետ¹⁰, որը Մխիթար Չեչկանց Շիրակավանցու օգնութեամբ 1222 թ. արարեցներից թարգմանել է «Ազեկախօսը»¹¹ և «Վասն երկոտասան կենդանակերպիցն»-ի հեղինակն է: Գրիգորիս Ազիմամարցուն նվիրած ուսումնասիրութեան մեջ¹² Ն. Ակինյանը կատկածում է Առաքել Անեցու թարգմանիչ լինելու ստուգութեանը, վկայակոչելով, որ իրեն ծանոթ երեսուն ձեռագրերից միայն մեկն է սույն թարգմանչին անվանակոչում: Ինչպէս հետագայում կտեսնենք, մինչ Գրիգորիս Ազիմամարցին, բացի վերևում նշած առաջին թարգմանութեանից, մի երկրորդ թարգմանութիւն է գոյութեան ունեցել, որովհետեւ հիշյալ երկուսը տարբեր խմբագրութիւններ են վկայում՝ բնագրում: Իսկ այդ երկրորդ խմբագրութեան Առաքել վարդապետի կողմից թարգմանված լինելը հերքելու

⁵ Հանդես ամսօրեայ, 1958 թ., 1-4, էջ 21-48:

⁶ Խորագրի շնորհակալ ենք մեծարգօ Սուրեն Երեմյանին՝ հիշյալ փաստը մեր ուշագրութեանն առաջարկելու համար:

⁷ Կուրոպաղատների պատմութեան մանրամասն ընթացքներ տես՝ Օ. Ջ. ՋՁՅՈՏ ԵՈՅՈՅ ԾՁԼՁԾՈՅ ԺՁՅՈՏ. յնոն ոնՅՈՅՈՅ. Ծ. III.

⁸ Ա. ս. դ. ի. կ., 3, դ. ԽԳ, նակ՝ յնոտլունն յնոտլոյձա. 1:

⁹ Տ ա շ ե ա ն, Յուցակ, էջ 354ա, նակ՝ Ա ն դ ր ի կ ե ա ն, Բագմավեպ, 1906 թ., էջ 299:

¹⁰ Ա. Պախանաշվիլին (նույն Խաչանով) սխալմամբ տառադարձել է Ширас-Внеци:

¹¹ Արարեցին՝ թուփաւմուլը, հեղինակներն են Խաչավ խանը և Սուլթանը: Տես. Տ ա շ ե ա ն, Յուցակ, էջ 348 և Լ ս վ ն ա ն ե ա ն, Հետադատ, Բ, 332:

¹² Գ ր ի ց ո թ ի ս Ա կաթողիկոս Ազիմամարցի, Վիեննա, 1958, էջ ԾԳ-ԾԶ:

որևէ յուրջ փաստարկ չենք տեսնում: Ակինյանը գրում է, թե «Տակաւին շէյաջանուած Պղնձե քաղաքի պատմութեան նախադրիզորիսեան օրինակը»¹³: Եթէ Դավիթ Կուրոպաղատի պատվերով թարգմանած օրինակը «տակաւին շէյաջանուածը» համարենք, ապա Ն. Ակինյանը այդ տեքստը հրատարակելիս գոնէ կձանձոթազրենք, որ այն գտնված է: Մանոթագրությունների մեջ այդ մասին խոսք չկա, կարծում ենք, որովհետև նա ինքն էլ վերջին հայտնաբերածը Գ. Աղթամարցու ձեռքի տակ եղած «լուսածվող» տեքստ չի համարել: Ավելին, նրա համոզմամբ «թարգմանութիւնը հին է (խոսքը վերաբերում է «Պղնձե քաղաքի» նախադրիզորիսյան խմբագրությանը — Պ. Մ.), հաւանօրէն 1250—1350 շրջանէն, երբ ծաղկեցան Փրիկ և Յովհաննէս և Կոստանդին Երզնկացիք...»¹⁴: Այլևս ինչո՞ւ կասկածի տակ առնել Առաքել Անեցու թարգմանությունը, երբ լեզվական իրողությունները ևս նրա օգտին են խոսում¹⁵:

Վերջին, երրորդ խմբագրությունը, ինչպես արդեն ակնարկվեց, Գրիզորիս Աղթամարցուն է պատկանում, որ «լուսածել է» պատմությունս: Այստեղ կատարվել է նույնը, ինչ տեղի էր ունենում վարքադրական կիմենյան խմբագրությունները մետափրաստայանի վերածելիս: Ժամանակակիցները այդպես էլ վիպակոչում են. «Աշխատեցաւ (Գ. Աղթամարցին — Պ. Մ.) ի հետ սորա և ԽԳ ողբ իւրմէն աւէր է ի սա. թող զայն, որ գերկու վանկն և գմի ինքն է արարեալ ի բնական ողբերն, զի պակասէր»¹⁶:

Նույնն է վկայում Գ. Աղթամարցու շափածո հիշատակարանը¹⁷: Շ. Սահակյանը հակված էր կարծելու, թե Աղթամարցին միաժամանակ «Պատմության» թարգմանիչն է, մինչդեռ, բացի վերոհիշյալ երկու ծանոթություններից, 1526 թ. գրչադրի բնօրինակողը պարզ-պարզ ասում է, որ «Յիշեցէք ի Քրիստոս զԳրիզորիս կաթողիկոս Աղթամարցի, (որ) գօրինակն շնորհեաց, գոր ստուգեալ և սրբազրեալ ի յառատ մտացն բեթ. թող զայն, որ վանգով և երկու վանգով պակասէր՝ գթերին ելից»: Ուրեմն Գ. Աղթամարցին «լուսածել» է իրօր և ոչ թե թարգմանել: Հիշյալ նախադրիզորիսյան երկու խմբագրություններից ո՞րն է երրորդ տարբերակման նախատեքստ հանդիսացել: Ինչպես նշել ենք, Դավիթ Կուրոպաղատի պատվերով թարգմանվածը չէր կարող լինել, որովհետև բազմաթիվ այսպիսի տարբերությունների կարելի է հանդիպել:

13 Նույն տեղում, էջ 5է:

14 Գրիզորիս Ա կաթողիկոս Աղթամարցի, Վրեննա, 1958, էջ 52—5է:

15 Հ ո վ ն ա ն յ ա ն Պ., Հետազօտութիւնը նախնեաց սամկորէնի վրայ, էջ 331—337 (հատմաներ Վրեննայի N 88 ձեռագրից):

16 Իրո՞ր Մարգարե վարդապետի հիշատակաւորությունն է:

17 Առաջինը հրատարակեց Շ. Սահակյանը, տես նրա Գրիզորիս կաթողիկոս Աղթամարցի և «Պղնձե քաղաքին» թարգմանութիւնը, Տաճար, 1912, N 40, էջ 595—596:

Քառասուն և երեք սար ու համլայ,
 ոտանաւոր ողբ ի սրմա—
 հանիմասաէս դրեալ ի սա
 մրտացղ ձեր հաճոյանաց:

Թ դարի բարգմ.

Եւ նստաւ Սողոմոն եաղութ թախարն եւ վէզիրին հրամայեաց Դէմէտիտնին, թէ դու ձախ դէ՛հն կաց, եւ Քարիմատինի՝ աչ դէ՛հն. մարմնաւորք եւ քաշքն յառջնենուն...

Դէմետիտանն կանչեց. նայ ինձ թիկնցաւ, թէ անդունդք պատանեցան ի նարայ ահեղ ձայնէն...

(Հանդ. ամս. էջ 39)

Գ. Աղբամարցու «լուսածած»-ը

.. Ու պարծեցայ, թէ զՍողոմոնի վեզիրն Ամիրաթ բերեմ առաջի իմ թաւորին: Կանչեցի եւ խոնոնեցայ ի հեծելն ասելով, թէ դայլ որ շուզեմ, բայց զքեզ Ամիրաթ. եկ զի տեսցար զիրար: Եւ նայ եւ գոչեաց ահեղագոչ ձայնիւ ե ինձ այնպէս թուեց, թէ՛ երկիրն պատանեցաւ ե փլաւ ի վերա իմ:

(Գիրք պատմ. որ կոչի Պղնձէ բաղար, Կ. Պոլիս, 1820 թ. էջ 22—23)

«Լուսածելիս» սովորաբար, հավելում կամ կրճատում են (հազվադեպ) սկզբնագիրը, հիմնական դանապանությունը գեղարվեստականությունը է սպառվում, իսկ այստեղ բոլորովին այլ խմբագրություններ են՝ տարբեր գորավարներով Ամիրաթ—Դէմէտիտ, Քարիմատին: Մնում է հավատալ, որ Գ. Աղբամարցին մշակել է Առաքել Անեցու թարգմանությունը. այդ է պատճառը. որ երկու խմբագրությունների արձակ բաժինները հաճախ նույնանում են միմյանց: Քանի դեռ «Պղնձէ բաղարի» բաղդատական ընդհանրացնող տեքստ գոյություն չունի, գծվար է բոլոր հարցերը սպասիչ քննության ենթարկել¹⁸:

Հիշյալ հայկական երեք խմբագրությունները երկու արարական բնագիր են վկայում, որոնք, գուցե և, տարբեր միջավայրերում ձևավորված պատումներ են եղել:

Այսպիսով, հայերենում գոյություն ունի երկու թարգմանություն արարերենից՝ X և XIII դդ. և մեկ գեղարվեստական մշակում (հատկապես «ողբերի» կամ «կաֆաների» հատվածներում): Իսկ սյուժեի բնագրային մերձության ու պատումների առումով ունենք երկու խմբագրություն՝ համառոտ և ընդարձակ:

* * *

«Պղնձէ բաղարի» պատմությունը երկու պատումներով թարգմանվել է նաև վրացերեն: Վրաց բանասիրության մեջ անցողակի դիտողություններ միայն կարելի է դանել այս «պատմությանը» վերաբերող հարցերի շուրջ: Միայն պրոֆ. Կ. Կնկելիձեն է դիտական հարցադրում կատարել, սակայն, շունենալով ուղղակի վկայություններ տեքստի թարգմանության ժամանակի, լեզվի ու մի շարք այլ պարագաների մասին, մեծարդո պրոֆեսորը սահմանափակվել է հարցադրմամբ:

Բանասեր Ա. Լախանաշվիլին 1901 թ. իր գրադարանին պատկանող XVIII դարի վրացերեն մի գրչագրից ուսերեն թարգմանությամբ հրատարակեց «Պղնձէ բաղարի» պատմության կամ վրացերեն՝ სპილენძის ქაღალდის - թ տեքստը¹⁹: Հրատարակիչը կռահել էր, որ «հավանաբար հայերենից թարգ-

¹⁸ Այժմ հայտնի են երեսունից ավելի գրչագրեր և առանյակն անց հրատարակություններ. հնագույններն են՝ 1708, 1709, 1731, 1749, 1792 թթ. հրատարակությունները:

¹⁹ Хаханов А. А., Очерки по ист. груз. словесности, вып. III, М., 1901 г., стр. 162—169.

ճանված կլինի», բայց, որովհետև ձեռքի տակ փաստեր չի սննեցել՝ միտքը կիսավարտ էլ թողել է: Ավելի ուշ հայտնի դարձավ, որ վրաց մատենագրության մեջ պահպանվել է «Պատմության» շափածո օրինակը²⁰: Պրոֆ. Կ. Կեկելիձեն նորահայտ այս պատումը հախանաշվիլու հրատարակության հետ համեմատելիս համոզմունք հայտնեց, որ «գործ ոճենք երկու տարրեր պատումների հետ»²¹: Քանի որ նրանցից մեկը լրիվ շափածո է, նշենք արձակ բաժնի հետ ունեցած մի քանի տարրերություններ.

Ըստ արձակի (հախանաշվ.)   Ըստ շափածոյի (S—101)

ա) Պատմությունն սկսվում է Սողոմոնի «մատնեհարած» (մոհրած) դեպքի որոնելու ցանկությամբ	... Պղնձե քաղաքի որոնմամբ
բ) Ճանապարհվում են 100 ուղատվ	... 1000 ուղատվ
գ) Սողոմոնի զորավարը կրում է Ամիրան անունը	... Դէմեղիս
դ) Մինչ Պղնձե քաղաք 40 օրվա ճամփա է	... 12 օրվա
ե) Հիշվում է Խարաբու (?) երկիր	... չկա

և այլն:

Ինչպես երևում է, իրոք երկու պատումներ են, որոնց, հայկական զուգահեռությունների համաձայն²², այսուհետ կոչելու ենք համառոտ և ընդարձակ նախ ընդարձակ տարրերակի մասին:

Խախանիշվիլու նկարագրության համաձայն, նրա ձեռքի տակ եղած զբր շափիր ժողովածուն բացի «Պղնձե քաղաքի» պատմությունից ամփոփել է նաև «Հարցմունք աղջկան ընդ մանկան», «Թմաստութիւնք Խիկարայ»-ն: Չեռագիրը XVIII դարի գրչություն է եղել: Հիշյալ երեք պատմություններից «Թմաստութիւնք Խիկարայ» խրատականը թարգմանվել է հայերենից՝ XVIII դարում, «Հարցմունք աղջկան ընդ մանկան»-ի վրացական խմբագրությունները տակավին ուսումնասիրված չեն, բայց նախնական տպավորությամբ, սույն ժողովածուում զետեղվածը փոխադրված է հայերենից, իսկ Թեյմուրազ արքայի թարգմանությունը՝ հունարենից (հիշատակագրության համաձայն): Կրկնակի թարգմանությունները վրաց գրականության մեջ հաճախ են պատահում, որի լավագույն վկայությունն է Պետրիծու «Մեկնությունների» վերաթարգմանությունը հայերենից²³:

«Պղնձե քաղաքի» վրաց ընդարձակ խմբագրությունը նույնպես, ի թիվս հիշյալների, թարգմանություն է հայերենից: Ծիշտ է, վրացական տեքստի շատ մասնակի տարրերություններ առիթ են տվել ազդալին բանահյուսության մեջ նրանց բացատրությունը որոնելու, այնուամենայնիվ՝ հայկական սկզբնատեքստը կանխում է որևէ թյուրիմացություն:

²⁰ Թր. Չեռ. ինստ. S—101:

²¹ Ճ. Ճ. ՅԵՅԵԼՈՒԹԵ, ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, II², էջ 242:

²² Մանրամասն բնութագրումը տես հաջորդ էջերում:

²³ Անտոն Ա կաթողիկոսը շատ կանխեց այս երևույթը, այնպես XVIII դարում շատ քերական կրկնակի թարգմանություն կունենային:

բանի որ Խախանաշվիլու նշված գրչագրի տեղն ու վիճակը մեզ հայտնի չէ, և «Պղնձէ քաղաքի» պատմությունը թարգմանել է բառացի, ուստի տեքստարանական մեջբերումները կկատարենք ուսանողներից:

Был в городе Багдаде царь, по имени Абдумелик. Раз он собрал на площади народ и мудрецов и просил их поведать как Соломон властвовал над дьяволами. Выступил из толпы один визир и сказал: «Могучий и славный царь, есть некий купеческий сын, который сказал: «Я был на Селави²⁴, сорок дней и ночей блуждал по морю и, когда поднялись на одну высокую гору, нашли там черных безобразных людей, которые нас приветствовали и взяли сначала к себе, а через три дня на рыбную ловлю, закинули неводь и вытащили из моря кувшин с свинцовую печатью Соломона.

Կայր ի Պաղատա քաղաքն խալիֆայ մի, որում անունն էր Աբդումելիքօր մի ի մելտան իջա՝ ժողովեց զիր մեծամեծքն, և հարց վասն Սողոմոնի, թէ որդէս հրաման տոնէր ի վերա գիւացն: Տառաջ երեկ ամիրան և տաաց. «Հզոր և մեծ խալիֆայ», կայ մարդ մի, որդի է վաճառականի և տաաց, թէ ես գնացի ի սելեկիայ կղզին և մոչորեցար ի ծովին եւ օր, և ապա ելար ի լիսան մի բարձր, և ամէնեին ոչ ճանաչեցար զսեղին և տեսար մարդիկ սև, և այլադեմ. բարև տվին և տարան ըզմեզ ի առնա իւրեանց: Եւ կացար Գ օր և ելեալ գնացին ի ծովն ի յորս և տարան ըզմեզ ի հետս իւրեանց. արկին զգործին և կարան շատ ձուկ և ի հեռ ձկանց բերին կուժ մի արճիճով, մատենհարած Սողոմոնի մօհրովն:

Համադրվող պատումների բացահայտ նույնությունը շունի այլ բացատրություն, քան վրացիների՝ հայերենից թարգմանված լինելը, խնչպես նկատել էր Ա. Խախանաշվիլին, «ամենայն հավանականությունը հայերենից է թարգմանված»²⁵: Հարցի այս կողմն սպառված համարելով, այժմ քննենք վրացական պատումում եղած «ինքնությունները», որ կարող են այլ բան վկայել: Խախանաշվիլին փորձել է մեկնել Խաբեբու տեղանունը, բայց բանի որ հնարավոր չէ՝ հարցականի տակ է գրել: Ահա այդ նախադասությունը.

...В числе 2000 всадников были они в страну Харебу.

Եւ գնացին ԲԲ ձիաորօքն ի շնն և անշնն ի ներս: Եւ հասին [ժ]անմարգարնակ աշխարհն...

Նր աղարտված է: Այս գեպրում, բնականաբար, սխալ թույլ տվողը Խախանաշվիլին է սխալ բնթերցել տեքստը, կամ թարգմանիչը: Բայց ըստ էության՝ Խաբեբու > Խարարա > خارا արակ. Խարա քառացի՝ ավերակ: Թյուրիմացությունը բառիս իրեն տեղանուն բնկալելն է: Գրական վրացիներնով կլինեք ըստ Ձեզ շեքոն շեքոն շեքոն շեքոն, իսկ Խարարա—Խաբեբու-ն պարսկերենի ազդեցությամբ նախ՝ խոտակցական, ապա մասամբ գրական լեզու մտած բառ է:

Երկրորդ նման երևույթը կատարված է Ամիրան—ձմորձմո անձնանվան հետ-

²⁴ «Հաղար ու մի գիշերներ»-ում այս անվամբ է կոչվում Միսիլիա կղզին:

²⁵ Նշվ. աշխ., էջ 162, ծան. 1:

Я, обессиленный, бежал, но Амиран погнался, по приказанию Соломона, за мною и схватил меня. Я просил Амирана защитить меня пред Соломоном. Связали меня свинцовыми и железными цепями, взвалили на меня каменные колонны и подняли на эту гору...

Փախնայ ես, և Ամիրաբն անկաւ ի վերս իմ, ևս ասացի զԱմիրաբն, երդմնեցուցանեմ զքեզ յաստուած կենդանին, որ տանիս զիս ասացի Սողոմոնի արքային ըսպանանել շտաւ, որ և տարաւ յետոյ, և ևս բերել զայս քարէ սիւնս և զնստանեաց զիս աստ երկաթ և արծիճ և սղինձ և հրամայեաց Ամիրաբին, որ շալկեաց զիս քարովս և երկր յայս լեառս որ կու տեսնելք:

Արդեն նշել ենք, որ Խախանաշվիլին առանձնապես ծանոթություններով չի օժանել տեքստը, բայց Ամիրան անվան աստղանիշի տակ այսպիսի հղում է կատարում. «герой грузинской сказки», հետևաբար այս Ամիրանը նույնացնում է վրացական «Շղթայական Ամիրան»-ի հետ, մինչդեռ հայկական պատմում Ամիրաբ է: Անկասկած Ամիրաբն ու Ամիրանը («Պղնձե քաղաքի» տեքստում) նույնն են: Մեր կարծիքով երկու հանդամանք է պայմանավորել Ամիրաբ-ի Ամիրան դասնալը. ա) վրաց նուսխախուցուրի գրչությամբ «թ»-ն և «ն»-ն հեշտություն կարող են շփոթվել միմյանց, մանավանդ եթե գրչությունը աղարտված է: Այս դեպքում, բնականորեն, սխալ թույլ տվողը Խախանաշվիլու ձեռքի տակ եղած ձեռագրի գրիչն է, որ, տրամաբանորեն, ժողովածուն կազմելիս սխալ է ընթերցել նուսխախուցուրի օրինակը, ուրեմն՝ XVІІІ դարում գոյություն է ունեցել «Պղնձե քաղաքի» այլ օրինակ ևս. բ) Հիշյալ հատվածի բովանդակությունը (մանավանդ շղթայվելը) արդարև նման է վրաց «Ամիրանի» պատմությանը: Այսբան մերձությունը ուղածո գրչին կամ նույնիսկ թարգմանչին հեշտությամբ կարող էր դաշխակեցնել: Մինչդեռ ստուգարանությունը Ամիրան անձնանունը, հավանաբար, պետք է առնել Միհր, Մհեր, Ահրիման և այլ հերոսապատում անձանց հետ, իսկ Ամիրաբը՝ Ամիրի:

Վրացագետները մինչև այսօր բանավիճում են «Ամիրանի» գրական մշակումից հետո (Ամիրանդարեջանիանի) ժողովրդական բանահյուսություն անցնելու և հակառակի շուրջ: «Պղնձե քաղաքի» պատմությունը ձևավորվել է անկախ վրացերենից և վրաստանից շատ հետո, ուրեմն «Ամիրանի» որոշ սյուժետիկ գծեր պետք է արևելյան գրականության մեջ փնտրել: Հետևաբար, նշածս հատվածը գրականության մեջ ժողովրդական բանահյուսությունից XII—XIII դարերում «ավանդության» մուտքի ապացույց է:

Անցնենք համառոտ (շափածո) պատմմին:

«Պատմության» տողատողը նշում է, որ «ამბავად იყო ნათქვამი, ღღეს ლექსად გამოთქმულია»²⁶ (արձակ էր պատմված, արդ՝ բանաստեղծությամբ շարադրելով), այլ կերպ՝ վրաց գրականության մեջ գոյություն է ունեցել «საპილგნძის-ქალაქიანი»-ի համառոտ պատում, որ և հետագայում վերածվել է շափածոյի: Պրոֆ. Կ. Կեկելիձեն այդ կապակցությամբ գրում է. «այն արձակ թարգմանությունը, որ հետագայում շափածոյի են վերածել, բարոյիսն այլ է եղել, բան Խախանաշվիլու (թարգմանածը)»²⁷, իսկ թե ո՞ր լեզվի

²⁶ Թրիլ. 2 հտ. ինսա. S—101, էջ 35ա

²⁷ 5-3333 ლ ი ძ ე. ძველი ქართული მწერლობის ისტორია, 11², էջ 342:

է. Յարգմանովել, ե՛րբ, ինչո՞ւ երկու տարրեր պատումներով՝ վրաց բանասիրությանը դեռ հայտնի չէ: Պրոֆ. Կ. Կեկելիձեն շարունակում է. «ո՞վ է շափածոյի վերածել այս անձանոթ պատումը (խոսքը վերաբերում է համառոտին — Պ. Մ.)՝ չգիտենք, ոչ էլ այն գիտենք, թե ով կամ երբ փոխադրեց արձակ պատումները մեր գրականություն»: Այս հարցադրումների մեծ մասին կարելի է պատասխանել՝ վրաց շափածո պատումը հայկական համառոտ խմբադրության հետ համադրելով:

Վերևում նշեցինք, որ հայկական տարրերակները սոսի զեղարվեստականությունը չէ որ զանազանվում են միմյանցից, այլ նաև՝ կառուցվածքով ու անձնաձևերով: Նրանց հարաբերությունը պարզելու համար բաղդատենք մի քանի հատված:

Համառոտ

Ընդարձակ

Կայր խալիֆա մի ի Պաղատա քաղաք, եւ ասէին անուն նորա Աւտուղ Ազիզ: Աւր մի ելաւ ըստ սովորութեան իւրոյ եւ իւղայր ի մոյտանն: Եւ երեկ մարդ մի եւ ասեն զանուն նորա Գալիֆ. երեկ եւ ծուր էած խալիֆային եւ ասէ. հզար խալիֆա, քաղաք մի կայ ի հիւսիսոյ դէհն, անուն նորայ, Պղնձէ քաղաք. մաւտ ի ան քաղաքն են ան դեքն, որ Սողոմոն ի կժերն էած եւ արճիճով զրերան կալաւ եւ մատնէհարեց:

Կայր ի Բաղդադ քաղաք խալիֆայ որում էր Աբդլ Մելիք (անուն): Օր մի իջաւ ի մէդան, ժողովեաց զիւր մեծամեծքն, եհարց վասն Սողոմոն արքային. թէ որպէ՞ս առնէր հրաման ի վերայ զիւացն:

Կոչեց խալիֆան զԱմիր Մուսին եւ ասէ. եկ գնա, գիտ զան դեքն, որ Սողոմոն գնդանել է:

Յառաջ եկաւ ամիրա մի եւ ասաց. հզօր եւ մեծ խալիֆայ, տեսի այր մի որդի մեծ վաճառականի, ասաց թէ ես գնացի ի Սելիվեաց կղզին. ի ծովին մոլորեցաք քառասուն օր, լիտոյ եկաք ի լեառն մի բարձր որ ամենեւին ոչ ճանաչեաք զտեղին. տեսաք մարդիկք սեւ, ալլաղէմ, բարեւ տրւին եւ տարան ի տունս իւրեանց, կացաք անդ երեք օր, ի ծովն յորս գնացին. եւ տարան զմեզ ի հետ, արկին զգործիան ի չուրն եւ բաղում ձուկն բոնեցին. եւ ի հետ ձկոմցն բերին կուժ մի արճիճով մատնէհարած Սողոմոնի մատնէհարով. բացին զկուժն, ելաւ սեւամուխ, բարձրացաւ յօդս, եղև կերպարան զիշատեսիլ մարդոյ:

Ասէ Ամիր Մուսին. Ոչ գիտեմ զճանապարհն եւ կարդացել եմ գրով:

Ասէ խալիֆան: Հալիւոր մն կայ ի քաղաքս. նա գիտէ զճանապարհն. հետ քեզ առ եւ գնա...

կամ՝

Ես խումար էի. մտայ ի կուրն եւ ի խաւք հանի. ասացի թէ մենք առնուք զնորա կարողութիւն եւ տանք մեր հեծելիս: Յորժամ լսեց զայս թագաւորն, ուրախացաւ եւ զելչին ծեծեց եւ արատ պեղծ պատասխանի. Ասա.

Ես պարծեցայ թէ ըզՍողոմոնի վեղիրն զԱմիրաթն բերեմ առաջի իմ պարոնին, կանչեցի եւ խառնեցայ ի հեծելն ասելով. թէ զայլ որ շուղեմ բայց զքեզ Ամիրաթ. եկ զի տեսցուք զիրար եւ նա ես գոչեաց ահեղադոյ:

թէ դու (ան) իս ոչ գաս, ես ան քեզ գամ:

Գնաց եւ ասաց Սողոմոնին. Եւ Սողոմոն թագաւորն աջողցաւ եւ երեք քաչք եւ դամէն հուռեց: Եւ Սողոմոն աջողցաւ ի մէկայլ դէհէն եւ գազանաց հրամայեաց, որ երկու բաժին եղան. կէսն ի աջ եւ կէսն ի ձախ. եւ թոշնոցն հրամայեաց, որ ի աւղիցն ի վար կուլէին, եւ նստաւ Սողոմոն Եւֆրատի թախտն եւ վեզիրն հրամայեաց Դեմեախանին, թէ...

ձայնիւ. և ինձ թվեաց այսպէս, թէ երկինքն պատառեցաւ և փլաւ ի վերայ իմ, բեկեցաւ մէջք մեր հեծելին ի սաստիկ ձայնէ նորա և երբ խառնեցար ամենքս, թոշունքն շրտային մեզ աչք բանալ, գաղտնքն և սողունքն ապշեցուցին զմեզ և բազումք մեր դորացն մեռաւ, ապա առաք Ամիրաթն չիրար Զ ժամ, կուլեցար մինչ որ ձանձրացար երկուսս... (Գիրք Պատմութեան որ կոչի Պղնձէ քաղաք, 1792 թ., էջ 1—2):

Ճիշտ այսպիսին է նաև վրացական պատումների տարբերությունը միմյանց հարաբերմամբ: Այժմ մնում է համեմատել հայկական ու վրացական «համառոտ» պատումները²⁸:

Վրաց. համառոտ

Հայկ. համառոտ

(չափածո)

- ա) Սկսվում է Պղնձէ քաղաքի որոնմամբ, ապա՝ դեկրի: նույնն է (հմմ. նախորդ մեջբերումը)
- բ) Ճանապարհվում է 1000 ուղտ՝ շուր կրելու և հազար՝ հաց²⁹: մեզ հազար ուղտ, որ դջուրն տանի, հազար ուղտ, որ դապրանք տանի)
- գ) Զորավարի անունն է Դեմեգիս նույնն է (տե՛ս վերևի հատվածը):

Կան նաև շատ այլ ընդհանրություններ:

Անկասկած նույն խմբադրությունն է, նույն պատումը: Մենք հնարավորություն չունենք լեզվական հարաբերում կատարելու, քանի որ առայժմ հայտնի է վրացական համառոտ պատումի չափածո տեքստը միայն: Մեր նպատակն է պարզել և՛ որ է վրացերենի թարգմանվել այս տարբերակը և հնարավոր ինչ լեզվից: Հայերենը, ինչպես վերևում տեսանք, թարգմանվել է X դարի վերջերին «ի արար լեզուէ»: Ինչ վերաբերում է վրացերենին, ապա դժվար է կռահել անմիջական փոխադրություն է արարերենից, թե՛ հայերենի միջնորդավորմամբ: Վերջինիս օգտին խոսող մի փոքրիկ փաստարկ կա միայն. վրացական տեքստում կարդում ենք.

ეს ტაბლა იყო ოთხთა მეფისა ხელმწიფისა...

երեկ հալեւորն եւ կարդաց: Եւ էր դրած յունէրեն գրով.

նա մեկնեց յունէրեն ի տաճիկ լեզու...

Վրաց մատենադրության մեջ հույները կոչվում են ձերձեց-ներ, մինչդեռ այստեղ օտն- է: Արարները նույնպես հույներին յուն են անվանում (Հունաստան — اليونان, հունարեն-հունական — يونانی): Բացառված չէ բառիս

²⁸ Հոգվածը չձանրաբնեցու նկատառումով բառացի չենք ցիտում:

²⁹ ატასი კარგი აქლები წყალი რომ იქა ზიდესა, ათასი საჭმლის მზიდავათ იართს რომ დამჭირლებს. (S—101, էջ 37ა):

անմիջական փոխանցումը արարքերենից (այդ դեպքում անմիջական թարգմանություն է), բայց, մեր կարծիքով, ավելի հավանական է հայերենի յոյն > օօճ դառնալը, մանավանդ այսպիսի հնչյունափոխության բազմաթիվ օրինակների դեպքեր ունենալ: Նույնքան բարդ է և ժամանակի հարցը. բանասեր Պավլե Ինդրոսովսան իր հազար էջանոց «Յոլոճցի մեղհուլը» (1954 թ.) աշխատության մեջ ակադ. Ն. Մառին, Կ. Կեկելիձեին և պրոֆ. Ի. Արուլաձեին վանազան ոչ գիտական մեղադրանքներ է ներկայացնում՝ նրանց այն պարզ տեսակետի համար, որ Տալբի ու Կղարջբի հայ բնակչության որոշ մասը VIII դարից սկսած վրացախոս է դառնում (ապացույց՝ Ի. Արուլաձեի հրատարակած հայկական վարքագրական երկերը՝ վրացախոս հայերի կողմից թարգմանված): Մենք չենք վկայակոչելու վրաց թագավոր Բաղրատ IV-ի (XI դ.) հրովարտակը Միջնաձորի ու տանուտերերի մասին (վրացերենում այդպես էլ կոչված են), ոչ էլ նվաստաթիոս Բոյիլասի կտակը (1059 թ.)³⁰, բայց «Յոլոճցի մեղհուլը»-ի հեղինակը ի՞նչ կասեր Դավիթ Կուրոպաղատի «Պղնձե քաղաքի» պատմության «առաջի թագաւորացն և իշխանացն» արարքերենից հայերեն թարգմանելու պատվերի մասին:

Մինչև «Պղնձե քաղաքի» և այդ շարի մյուս գրույցների այս նոր խմբագրության հայտնաբերումը Տալբի բարբառով մեզ հայտնի էին երկու սակավախոս նախադասություններ (Միքայել Մողրեկելու «Շարակնոցի» և Հիպոդիտի «Մեկնութիւն երգ-երգոցի» վրացերեն թարգմանության հիշատակագրություններում)³¹: Իսկ այժմ պարզվում է, որ Տալբի հայոց բարբառը X դարում ոչ միայն չէր մահացել, այլև մշակմամբ հասել էր գրական լեզվի կարողության:

Վերադառնանք թարգմանության ժամանակի հարցին:

Վրաստանի պատմության մեջ այնքան նշանավոր Դավիթ Կուրոպաղատը (պակաս աննշույթուն շունի նաև հայոց պատմությանը), կարող էր արարքերենից հայերեն թարգմանել տալ, իսկ վրացերեն՝ ոչ: Մեզ թվում է, որ չէր կարող. դեռևս VIII դարից սկսած վրաց մշակույթի զարգացման օջախներ են դառնում Խանձթան, Օփիդը, Արտանուշը, Շատրեբդը և այլն: Այս շրջաններից նույնիսկ բյուզանդական գրական երևույթներին արձագանքող վրաց մտավորականները հազիվ թե անհաղորդ լինեին Կուրոպաղատի արքունիքի գրական կյանքին գոնե: Միթե վրացերենը Կուրոպաղատի համար «ընտանի» լեզու չէր: Եվ ապա՝ «Պղնձե քաղաքի» հայերեն այս թարգմանությունը, ըստ երևույթին, XII դարում դառնում է սակավ հայտնի (գուցն և անհայտ, որովհետև մինչև հիմա եղակի գրչագրով է հայտնի), այլապես Առաքել Անեցուն հարկ չէր լինի վերաթարգմանել արարքերենից: Մեզ թվում է արարական բնագրի այս խմբագրությունը ևս X—XI դարերից ոչ շատ ուշ մոտացության է տրվել, կամ տեղի է տվել նոր՝ ընդարձակ պատումի, որ հասել է մեզ: Եթե արդարացի է մեր պատճառաբանությունը, ուրեմն «Նձոլլցեճոճլաճոճոճո»-ն վրաց գրականություն պետք է մուտք գործեր Դավիթ Կուրոպաղատի օրոք կամ նրան մերձ շրջանում: Քանի դեռ չափածո վերածողի տրամադրության տակ եղած վրացական տեքստը հայտնի չէ, դժվար է վերջնական խոսք ասել այս մասին³²:

³⁰ Հ. Բարթիկյանի շնորհակալ հրատարակությանը, Բանբեր Մատենադարանի, № 5, էջ 393—430:

³¹ Այս մասին տե՛ս Ի. Արուլաձեի արժեքավոր հոդվածը («Բանբեր մատենադարանի», № 4, էջ 35—42):

³² Դավիթ Կուրոպաղատի թագավորության տարիներից սկսվում է վրաց մատենագրության զարգացման երկրորդ շրջանը՝ կապված վրաստանի սոցիալ-տնտեսական ու պետական առաջ-

սոսկ, այն էլ՝ խստիվ երկարնակութեամբ պայմանավորված: Մեր քննած փաստերից երևում է, որ մշակութային այդ կապերն անհամեմատ ավելի լայն ծավալ են ունեցել:

«Պղնձէ քաղաքի» ուսումնասիրությունը կանխում է հայ-արարական և վրաց-արարական գրական կապերը մեկնող գիտնականների այն կարծիքը, թե արարական խալիֆայի քայքայումից հետո արարալեզու գրականությունը հայերին ու վրացիներին անհաղորդ է դառնում: Մեր հիշած զրուցաշարը հիշատակառակն է ապացուցում: XVII դարի վրաստանը ևս թշնամարար էր տրամադրված Պարսկաստանի հանդեպ, մինչդեռ այդ չէր խանգարում Թեյմուրազ արքային՝ «սպարսից լեզվի քաղցրությունը» սիրելով, հետևել ու փոխադրել պարսկական գրականության նմուշներ:

«Պատմություն Պղնձէ քաղաքի» զրուցյի գեղարվեստական-բանասիրական արժեքավորումը չի սպառվում թվարկվածով³³: Միջնադարյան լավագույն քնարերգականեր Կոստ. Երզնկացին («Բանք յաղագս անցաւոր մեծութեան...» որ «ի Շահնամայ ձայն» է գրված) և Մկրտիչ Նազաչը ազդվել են նրանից, հատկապես «կաֆաներից» (ողբ): Անշուշտ, գեղարվեստական լուրջ երկը միայն կարող էր միմյանցից բավական հեռու բանաստեղծների վրա ազդեցություն թողնել:

«Պղնձէ քաղաքի» տեքստը մի շարք ուղղումներ է մտցնում արարական փոխառությունների հնչյունաբանական փոփոխման ու ժամանակի հարցերում (այդպիսի բառեր են, օրինակ, էլչի (թրք-արար-հայ.), թապտիր, մօհր, սեհալար, մուխաթը և այլն):

«Պղնձէ քաղաքի» հայերեն պատումները, բացի վրացերենից, թարգմանություն սկզբնատեքստ դարձան նաև թուրքերենի համար, որ կատարված է հայտատու, 1706 թվին և «թարգմանեալ է Նազուպ դատի Յովհաննէսէ» (Վիեննա, ձեռ. 988, էջ 105—164):

³³ Միջնադարյան աշխարհիկ բնույթի Պատմությունների կամ Զրուցյների մասին մասնադրական օսկավ տեղեկություններ ունենք: Ըստ երևույթին Մ. Խորենացուց հետո (վիպասանական հատվածներին վերաբերող նրա դիտողություններից) եկեղեցական գրականությունը դարերի ընթացքում աշխարհիկ թեմաների և նրանց հետ կապված գեղարվեստական նոր ժանրերի նկատմամբ բացորոշ գերակշռություն է ունեցել: Վարքադրական-վիպասանական ժանրը «հողևոր սուրբ հերոս»-ի բնութագրման և ամբողջականացման ընթացքում սյուժեառային ու գեղարվեստական հնարանքի շատ եղանակներ ժառանգել է վիպասանական կամ «հեթանոս» պատմություններից: Մինչդեռ X դարից, դուրս արարական խալիֆայից հետո սկսված անտեսական-քաղաքական տեղաշարժերով պայմանավորված, աշխարհիկ պատմությունները նորից են կենդանանում (անկախ ազգային ու թարգմանական լինելուց) և տարածմամբ լուրջ մտահոգում հայ եկեղեցական նշանավոր գործիչ-մտավորականներին: Լովհան Որոտնեցին Արխատոսիի «Վերլուծականի» նմանողությամբ եկեղեցական վարդապետությունը (իմա՝ գրական երկ) բաժանում է հինգ մասի, ուր շարորդն այն է «որ սուտն շատ է քան զճշմարիտն, որպէս պատմութիւնք բազաւուց և զովեստ նոցին, ճշմարիտն սակաւ, որ խկապէս կեանք և գործք և սուտն շատ, զի ի վեր քան զճշմարիտ եղեալսն բարդեալ է զանազան զովեստ և ներքողեան, որ բնաւ չէ կղեալ»: Իսկ «Պղնձէ քաղաքի» ու այս շարի մյուս զրուցյները ավելի խիստ են բնորոշվում: «Իսկ երկրորդ, որ ամենևինք սուտ, որպէս առասպելական գիւժ քստ պատմութեան Արամազդեա և Հերմա, այսպէս և ի նորս Պղնձէ Կաղաք և Շեւանշան և այլլք սոյնպիսիք, որ ամենևինք սուտ են» (Յովհաննու Որոտնեցու «Հաւարեալ ի բանից իմաստասիրաց», հրատ. Մ. Կալաֆարյան, Մ. Արևշատյան, «Բանբեր», № 3, էջ 378—379):

П. М. МУРАДЯН

ОБ АРМЯНСКИХ И ГРУЗИНСКИХ ВЕРСИЯХ «СКАЗАНИЯ О МЕДНОМ ГРАДЕ» И ИХ ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ

(Резюме)

Раннесредневековое «Сказание о медном граде» в числе других индийских сказаний проникло через персидскую письменность в арабскую, а затем—армянскую и грузинскую литературу.

В 1958 году арменист Н. Акинян обнаружил и опубликовал неизвестную армянскую редакцию «Сказания о медном граде» («Андэс амсорза», 1958, 1—4, стр. 21—48). В армянской литературе имеются три варианта данного сказания, но в двух основных редакциях: а) краткая, перевод X века (по заказу Давида Куропалата), б) расширенная (перевод Аракела Анеци-Ширакаванци и версия, обработанная Гр. Ахтамарци).

Вследствие сводного изучения грузинского и армянского текстов этой истории выяснилось, что в древнегрузинской литературе также, соответственно армянскому, существуют две редакции:

а) Краткая—стихотворная (рук. S-101), первоначальный текст которой исходит из того же оригинала, что и армянская краткая редакция.

В настоящее время данная редакция сохранилась в единственном экземпляре, но уже в XIII веке она была редкостью, потому и возникла необходимость нового перевода (Аракел Анеци). Возможно, что арабский подлинник краткой редакции в это время также уступил место новой, т. к. последующие переводы представляют только вторую редакцию.

Если бы оригинал грузинской стихотворной версии был переведен позднее X—XI вв., то мы бы имели не краткую, а расширенную редакцию. Следовательно, «Сказание о медном граде» в грузинской письменности впервые появилось при жизни Давида Куропалата или незначительно позднее его. Что же касается языка оригинала, то им мог быть и арабский и армянский (слово *օմբօ ի քրի* —грек говорит, кажется, в пользу последнего).

б) Расширенная—в прозе, дословный русский перевод которой издал Ал. Хаханашвили. Благодаря армянскому тексту (вторая редакция) выяснилось, что некоторые собственные имена (страна Харебу, Амиран) представляют искажение соответствующих имен армянского текста (Амиран-Амират, Хареба <*խրիթի* *آراب*). Следовательно, вторая грузинская редакция переведена с армянского издания 1708—1731 годов, в том же веке.

«Сказание о медном граде»—новое доказательство армяно-грузинских литературных взаимоотношений в средневековье.

Нововыявленная армянская редакция представляет исключительную ценность для изучения тайкского диалекта армянского языка, а также ряда других вопросов исторического характера.

P. M. MOURADIAN

VERSIONS ARMÉNIENNES ET GEORGIENNES DE „L'HISTOIRE DE LA VILLE DE CUIVRE“ ET LEURS RAPPORTS

„L'Histoire de la Ville de Cuivre“ est un des contes hindous du début du moyen âge qui se sont introduits dans la littérature arabe puis dans les littératures arménienne et géorgienne, grâce à la langue persane.

En 1958, l'arméniste N. Akinian découvrit une rédaction arménienne ignorée de „l'Histoire de la Ville de Cuivre“ (voir revue „Handes Amorya“ n° 1—4, 1958, p. 21—48).

La littérature arménienne connaît trois versions de „l'Histoire de la Ville de Cuivre“ en deux rédactions distinctes: a) la rédaction abrégée (traduction du Xe siècle, accomplie sur l'ordre de David Curopalate; b) la rédaction augmentée (traduction de Arakel Anétsi Chirakavantsi et version de Gr. Aghthamartsi).

L'étude des textes arméniens et géorgiens a permis d'établir que la littérature géorgienne comporte également deux rédactions:

a) la rédaction abrégée et versifiée (manuscrit S—101) dont le texte original est aussi celui de la rédaction arménienne abrégée. Nous ne possédons actuellement de cette rédaction qu'un exemplaire unique. Au XIIIe siècle déjà c'était une pièce rare, d'où naquit la nécessité d'une nouvelle traduction: celle de Arakel Anétsi. Il n'est pas exclu que l'original arabe de la rédaction abrégée ait cédé sa place à un nouveau texte: les traductions ultérieures représentent toutes une deuxième rédaction.

Une traduction géorgienne du texte versifié qui aurait été postérieure X^e ou au XIe siècle nous aurait mis en présence non plus d'une rédaction abrégée, mais augmentée. Il s'ensuit que „l'Histoire de la Ville de Cuivre“ a fait son entrée dans la littérature géorgienne du temps de David Curopalate soit plus tard. Quant à la langue de l'original, elle a très bien pu être l'arabe ou l'arménien (le mot $\alpha\alpha\delta\alpha$ || $\mu\mu$ —grec, semble bien parler en faveur de l'arménien.

b) la rédaction augmentée en prose, dont la traduction littérale russe a été publiée par A. Khakhanichvili. Le texte arménien (seconde rédaction) a permis d'établir que certains noms propres (pays de Kharébou, Amiran) sont les déformations des mêmes noms qu'il contient (Amiran—Amirat, Kharéba— խարաբա — خراب).

La seconde rédaction géorgienne est donc traduite d'après une édition de 1708—1731.

„L'Histoire de la Ville de Cuivre“ témoigne des rapports littéraires arméno-géorgiens du moyen âge. C'est là un document extrêmement important du point de vue de l'étude du dialecte taïk dans la langue arménienne et d'autres questions de caractère essentiellement historique.